

Research Paper

The Position of Women in the Discourse of Political Islam of the Islamic Republic of Iran from the Perspective of Islamic Awakening

Farid Mohammadi¹, Rogayyeh Mohammadi Agcheh kohal^{*2}, Gholam reza Khajesarvi¹

1. Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.
2. Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 115-136

Use your device to scan and read the article online

Keywords: *Political Islam Status of Women Islamic Awakening Justice Discourse Islamic Republic*

Article History:

Received:
31 MA 2025
Accepted:
3 FE 2025

Abstract

The present study aims to explain the position of women within the framework of the discourse of political Islam in the Islamic Republic of Iran from the perspective of Islamic awakening. Political Islam, as an ideological system, defines the role and identity of women based on Sharia and Shiite jurisprudence, and in this way, presents a desirable model of a "Muslim woman" in the family, society, and political system. "The importance of this study is that women, as mothers and educators of the revolutionary generation, play a pivotal role in reproducing values and norms. Also, studying their position provides the possibility of analyzing the socio-discursive developments and the future path of women's role in the political structure." According to the research findings, "The discourse of political Islam, while trying to define the role of women within the framework of chastity and family, has gradually, under the influence of social changes and increased awareness of women, redefined their position in the political, cultural and economic spheres. The widespread participation of women in elections, the expansion of higher education, employment and entrepreneurship are clear signs of this development, which reflects the dynamism of the discourse of political Islam with women's demands and social changes in contemporary Iran".

Citation: Mohammadi, F., Mohammadi Aghcheh Kohal, R., & Khaje Sarvi, G. (2025). **The position of women in the discourse of political Islam of the Islamic Republic of Iran from the perspective of Islamic awakening.** Quarterly Journal of Islamic Awakening Studies, 14(1),115-136

* **Corresponding author:** Rogayyeh Mohammadi Agcheh kohal, **Email:** rogayeh.mohamadi4030@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Women constitute half of society, and their position is a fundamental indicator of social justice and cultural development. Historically, in Iran and globally, women's social status has been at the center of cultural, political, and legal debates, and remains a critical issue despite modern advancements in human rights and cultural reforms. Iran, influenced by political, economic, and cultural transformations, has witnessed changes in women's roles and positions. Following the 1979 Islamic Revolution, the Islamic-political discourse has attempted to redefine women's roles within a comprehensive framework of Shia jurisprudence, aiming to balance adherence to religious principles with enabling women's participation in public life. This redefinition, however, has faced contradictions, resistance, and practical tensions.

One notable achievement claimed by the Islamic Revolution is that it enabled women to participate in scientific, cultural, social, and political spheres while maintaining dignity and Islamic values. The Iranian Constitution affirms that men and women should enjoy equal rights in education, employment, property ownership, and political participation. Yet structural, cultural, jurisprudential, and legal barriers continue to impede full realization of these rights. Official discourse, especially in the statements of the Supreme Leader, emphasizes that men and women are fundamentally equal in humanity, and social priorities cannot prevent women's participation in public affairs. Nonetheless, within this discourse, gendered division of labor in the household—men as providers, women as managers of domestic affairs—is framed as natural, and women's social responsibilities are to complement, not replace, family duties. Additionally, concepts such as gender equality have been characterized as Western tools of cultural influence, potentially undermining the "Muslim woman's role." This duality—asserting universal human equality while emphasizing practical gendered

responsibilities—represents a central tension in redefining women's status post-revolution. Historically, women's participation in political and social life has lagged behind men across economic, political, cultural, and knowledge-based spheres. Revolutions, however, often create opportunities to redefine women's roles and bring latent capacities into public life. In the Islamic Republic, post-1979 political Islam has sought to reconstruct women's identity and roles based on Islamic teachings and Shia jurisprudence, balancing dignity, modesty, and motherhood with active engagement in scientific, cultural, and political arenas. The concept of the Islamic Awakening has further framed the "active Muslim woman" as a religiously committed participant in societal and political fields, enabling a rearticulation of women's agency within an Islamic framework.

The primary research question of this study is: *"How is the position of women interpreted and constructed in the political-Islamic discourse of the Islamic Republic of Iran from the perspective of the Islamic Awakening?"* Using qualitative content analysis with a documentary-library approach, the research examines religious texts, state policies, statements of revolutionary leaders, and theoretical works on the Islamic Awakening to analyze the construction of the "Muslim woman" in this discourse.

The research hypothesis posits that women's status in Iran's political-Islamic discourse results from a multi-layered integration of religious-jurisprudential teachings, state policies, Islamic Awakening discourse, and post-revolutionary social transformations. This integration seeks to uphold women's dignity and gender justice within the framework of the "Muslim woman," while facing structural and theoretical challenges in adapting to contemporary social conditions. Although Islamic principles emphasize justice and human dignity for women, implementation remains limited. State policies over the past decades have promoted women's participation in science, culture, and politics, yet challenges persist in employment, managerial roles, and balancing family and social responsibilities.

Thus, this study critically analyzes religious sources, official documents, and social

developments to provide a clearer understanding of women's position in Iran's political-Islamic discourse, illustrating how the discourse, in interaction with the concept of the Islamic Awakening, reproduces, reforms, or restricts women's social and political roles in contemporary Iran.

Methodology

This study adopts a qualitative content analysis approach with a documentary-library method, and the data were collected through the study and analysis of legal and jurisprudential documents, as well as works and statements related to the Islamic Awakening.

Results and Discussion

The concept of justice and women's rights in Islamic texts provides a framework for understanding how religious principles shape social and political life, particularly regarding gender. Justice in Islamic thought, derived from terms such as "adl" and "mu'adalah," encompasses balance, equity, and fairness in both legal and social contexts. It involves giving each individual their due, maintaining proportionality, and ensuring rights are respected. In the context of women, justice entails providing equal rights and opportunities within the framework of Islamic teachings, balancing social participation with family and cultural responsibilities (Motahhari, 1349).

Women's rights in Islam cover legal, educational, economic, familial, social, and health-related domains, including inheritance, education, and the right to choose a spouse. Islamic scholars, such as Muhammad Abduh, Morteza Motahhari, and Sayyid Qutb, defended women's rights while critically engaging with modern reinterpretations, emphasizing that Islam can be both protective of women's dignity and a source of empowerment. In Iran, the 1979 Islamic Revolution marked a turning point, redefining women's role in society through a framework rooted in religious values. This transformation emphasized active female participation while preserving family and religious norms, in contrast to the symbolic and often restrictive modernization policies of the Pahlavi era.

Historically, women in Iran experienced limited political participation during the Constitutional Revolution and early Pahlavi

modernization efforts, with symbolic gestures like unveiling policies and token appointments failing to create meaningful agency. Post-revolution, however, women gained formal political representation, increased educational attainment, and expanded participation in social, cultural, and managerial spheres. Literacy rates and higher education enrollment among women surged, reflecting a shift from traditional, passive roles to informed, socially and politically active actors. Employment patterns also shifted, with women increasingly moving from agricultural and industrial labor toward service and administrative sectors, although wage disparities and gendered divisions of labor persist.

The Islamic Republic's discourse positions women not as passive subjects or instruments of power but as active agents within an Islamic framework. Leaders such as Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei emphasize women's dignity, social agency, and essential role in shaping societal and cultural development. The post-revolutionary period thus represents a paradigmatic shift: women transformed from "passive objects" under secular modernization to "active Muslim agents" contributing meaningfully to society. While structural and legal challenges remain, the Islamic political discourse has facilitated women's empowerment in education, politics, culture, and management, promoting a model of gender participation rooted in religious and social values rather than Western feminist frameworks. In this view, women become aware, effective, and responsible actors whose contributions are essential to sustaining Islamic social and political structures.

This discourse, shaped by the principles of the Islamic Awakening, highlights a distinct understanding of women's rights: one that balances religious values, social justice, and active participation, positioning women as central figures in the ongoing development of Iranian society (Imam Khomeini, 1368; Khamenei, 1390; Mirsalim, 1399).

Conclusion

The findings of this study indicate that the position of women in the Islamic Republic of Iran is a multidimensional and complex phenomenon, shaped at the intersection of

religious principles, Shia jurisprudence, social policies, the perspectives of revolutionary leaders, and historical developments. Within the framework of political Islam and the Islamic Awakening discourse, women have consistently been defined both as citizens endowed with human dignity and social and political rights, and simultaneously as preservers of family and social values. This dual definition constitutes the main feature of women's representation in the Islamic Republic, reflecting a balance between social agency and familial and cultural responsibilities.

Over the past four decades, Iranian women have achieved significant progress in scientific, educational, cultural, sports, and political fields despite structural and cultural limitations. The increasing presence of women in higher education, arts, sports, politics, and elections signals a positive transformation in the official discourse of the Islamic Republic regarding their status. However, certain restrictions and challenges remain; laws related to dress codes, inheritance, testimony, and specific social rights, which conflict with principles of equality and justice, have prevented the full

realization of women's potential. The perspectives of the Islamic Republic's leaders, particularly Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei, emphasize the importance of active female participation in society and their decisive role in social development and education. This viewpoint reflects that political Islam regards women not merely as objects of policy or cultural instruments but as active, influential, and responsible subjects capable of shaping the social, political, and cultural trajectory of the country.

Therefore, reviewing and redefining certain women's rights-particularly in employment, economic opportunities, and institutional policymaking-can create a foundation for balancing religious values with justice-oriented social demands. Adopting an approach that respects Islamic principles while addressing the needs for equality and justice can strengthen women's empowerment, enhance their social agency, and elevate their contribution to building a dynamic and equitable society.

فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی

دوره ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.iabaj.ir/>

مقاله پژوهشی

جایگاه زنان در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی

فرید محمدی - دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
رقیه محمدی آغچه کهل* - دانشجوی کارشناسی ارشد گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
غلامرضا خواجه‌سروی - استاد تمام گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۱۱۵-۱۳۶</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>پژوهش حاضر به تبیین جایگاه زن در چارچوب گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی پرداخته است. اسلام سیاسی به‌عنوان یک نظام ایدئولوژیک، نقش وهویت زن را بر مبنای شریعت و فقه شیعه تعریف می‌کند و از این رهگذر، الگوی مطلوبی از «زن مسلمان» را در خانواده، جامعه و نظام سیاسی ارائه می‌دهد. اهمیت این بررسی از آن روست که زنان به‌عنوان مادران و مربیان نسل انقلاب، نقش محوری در بازتولید ارزش‌ها و هنجارها ایفا می‌کنند و همچنین مطالعه جایگاه آنان امکان واکاوی تحولات گفتمانی-اجتماعی و مسیر آینده نقش‌آفرینی زنان در ساختارسیاستی را فراهم می‌سازد. این پژوهش با رویکرد تحلیل محتوای کیفی با روش اسنادی-کتابخانه‌ای می‌باشد و داده‌ها از طریق مطالعه و تحلیل اسناد حقوقی و فقهی، آثار و بیانات مرتبط با بیداری اسلامی گردآوری شده‌اند. براساس یافته‌های پژوهش، "گفتمان اسلام سیاسی ضمن تلاش برای تعریف نقش زن در چارچوب عفاف و خانواده به مرور، تحت تأثیر تحولات اجتماعی و افزایش آگاهی زنان، به بازتعریف جایگاه آنان در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دست زده است. مشارکت گسترده زنان در انتخابات، گسترش آموزش عالی، اشتغال و کارآفرینی از نشانه‌های بارز این تحول می‌باشد، که بیانگر پویایی گفتمان اسلام سیاسی با مطالبات زنان و تغییرات اجتماعی در ایران معاصر است.</p>

استناد: محمدی، فرید، محمدی آغچه کهل، رقیه، و خواجه‌سروی، غلامرضا. (۱۴۰۴). جایگاه زنان در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۴(۱)، ۱۱۵-۱۳۶.

مقدمه

زنان نیمی از جمعیت جامعه را تشکیل می‌دهند و بررسی جایگاه آنان یکی از سنج‌های اساسی عدالت اجتماعی و توسعه فرهنگی هر جامعه است. در تاریخ ایران و در گستره‌ای جهانی مسئله زنان و جایگاه اجتماعی‌شان همواره محور مناقشات فرهنگی، سیاسی و حقوقی بوده و حتی در عصر کنونی، با وجود دستاوردهای چشمگیر در حوزه حقوق بشر و تحولات فرهنگی، جایگاه زنان به‌عنوان یکی از موضوعات مرکزی در بحث‌های نظری و عملی باقی مانده است. ایران نیز در دوره‌های متعددی تحت تاثیر تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قرار گرفته است؛ این تغییرات بر نقش و موقعیت زنان نیز بی‌تأثیر نبوده است (عظیمی دولت‌آبادی و علی‌پور، ۱۳۹۸). پس از انقلاب اسلامی، گفتمان اسلامی - سیاسی تلاش کرده است نقش زنان را در چارچوبی متکامل از فقه شیعه بازتعریف کند، به‌گونه‌ای که هم سازگاری با اصول دینی حفظ شود و هم زمینه مشارکت زنان در عرصه عمومی فراهم گردد. از آن سو، این بازتعریف گفتمانی همواره با تناقض‌ها، مقاومت‌ها و تضادهای عملی روبه‌رو شده است.

یکی از دستاوردهای برجسته انقلاب اسلامی، ادعا شده است که امکان ورود زنان به حوزه‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به‌شرط حفظ کرامت و ارزش‌های اسلامی فراهم گشته است (آل‌غفور و کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۷). در قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز تاکید شده است که زنان و مردان باید از حقوقی همچون تحصیل، اشتغال، مالکیت و مشارکت سیاسی برخوردار باشند. ولی در عمل، موانع ساختاری، فرهنگی، فقهی و قانونی همچنان بر سر راه تحقق کامل این حقوق وجود دارد (پروینیان، ۱۴۰۲). در گفتمان رسمی، به‌ویژه در بیانات رهبری انقلاب، بر این نکته تاکید می‌شود که زن و مرد از حیث انسانیت تفاوت بنیادینی ندارند و اولویت‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی نمی‌تواند مانع مشارکت زنان در عرصه عمومی شود. برای نمونه، آیت‌الله خامنه‌ای بیان کرده‌اند که: «زن و مرد از نظر جنبه‌های انسانی تفاوتی با هم ندارند ... اهتمام به امور مسلمانان، جامعه اسلامی و مسائل جهانی را وظیفه انسانی همه افراد اعم از زن و مرد می‌دانند»^۱. با این حال، در همان گفتمان، تقسیم کار جنسیتی در داخل خانواده (تامین معیشت از سوی مرد، مدیریت امور داخلی خانه از سوی زن) به‌عنوان یک قاعده طبیعی معرفی شده و بیان می‌شود که مسئولیت اجتماعی زنان باید «در کنار» مسئولیت خانوادگی معنا بیابد، نه جایگزین آن (فریدون عابدی، ۲۰۲۳).

در چند سال اخیر، رهبر انقلاب همچنین هشدار داده‌اند که «مفاهیمی مانند برابری جنسیتی و عدالت جنسیتی» را به‌عنوان طرحی غربی و ابزار نفوذ فرهنگی معرفی کرده‌اند؛ او در سخنانی بر این باور بوده‌اند که این مفاهیم می‌توانند ضد «نقش زن مسلمان» عمل کنند (شرق، ۲۰۲۳). این دوگانگی در گفتمان (یعنی اعلام برابری انسان‌مدارانه در سطح کلی در برابر تاکید بر تفاوت‌های وظیفه‌ای در سطح عملی) یکی از مهم‌ترین نقاط تنش در بازتفسیر جایگاه زنان در ایران پس از انقلاب است. از منظر مفهومی، مواجهه بین گفتمان اسلام سیاسی و خواست‌های زنان برای آزادی، عدالت و مشارکت بیشتر، به یک میدان مباحثه نظری و عملی تبدیل شده است

¹ 1. <https://english.khamenei.ir/>

که از یک سو ساختار قدرت و شریعت را به چالش می‌کشد و از سوی دیگر، گفتمان رسمی را وادار می‌کند تا راه‌های انعطاف و سازگاری بگشاید یا تدابیر کنترل بیشتری اتخاذ کند.

به عبارت دیگر، بررسی جایگاه زنان در جمهوری اسلامی از منظر گفتمان اسلام سیاسی و بیداری اسلامی، نه صرفاً مطالعه یک وضعیت کنونی، بلکه مطالعه یک چالش همیشگی بین ظرفیت تفسیر دینی و فشار تحولات اجتماعی است. چنین بررسی‌ای می‌تواند نشان دهد که چگونه گفتمان حاکم به بازتولید هنجارها پرداخته و در عین حال چگونه زنان به صورت منفعل یا فعال، مقاومت، تعدیل یا بازخوانی آن هنجارها را تجربه کرده‌اند. نهایتاً، فهم این لایه عمیق هم‌پوشانی نظری و عملی، می‌تواند چشم‌اندازی برای تحلیل آینده تحولات زنانه و سیاست جنسیتی در ایران ارائه دهد.

بیان مسئله

در نظام‌های سیاسی و اجتماعی، مشارکت زنان همواره در مقایسه با مردان در سطح پایین‌تری قرار داشته است. این نابرابری نه تنها در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی، بلکه در حوزه‌های فرهنگی و معرفتی نیز بازتولید شده است (مهدوی‌زادگان، ۱۴۰۱). با این حال، تجربه تاریخی نشان می‌دهد که انقلاب‌ها اغلب بستری برای بازتعریف نقش و جایگاه زنان فراهم کرده‌اند؛ زیرا به مثابه جنبش‌های دگرگون‌ساز، امکان حضور فعال زنان را در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی فراهم می‌سازند و ظرفیت‌های پنهان آنان را به عرصه عمومی می‌کشانند. از این رو، بررسی جایگاه زن در بستر یک نظام انقلابی، به‌ویژه در چارچوب ایدئولوژی‌های دینی و سیاسی، اهمیتی دوچندان می‌یابد (عظیمی دولت‌آبادی و علی‌پور، ۱۳۹۸). در جمهوری اسلامی ایران، اسلام سیاسی به‌عنوان گفتمان مسلط پس از انقلاب ۱۳۵۷، تلاش کرده است تا هویت و نقش زن را بر پایه آموزه‌های اسلامی و فقه شیعه بازتعریف کند. این گفتمان ضمن تأکید بر حفظ کرامت زن، عفاف و نقش مادری، بر ضرورت مشارکت اجتماعی و حضور زنان در عرصه‌های علمی، فرهنگی و سیاسی نیز تأکید دارد. از منظر نظری، گفتمان اسلام سیاسی در ایران کوشیده است میان دو ارزش بنیادین «تعهد دینی» و «مشارکت اجتماعی» نوعی توازن برقرار سازد؛ با این حال، این توازن در عمل همواره با چالش‌ها و تنش‌هایی همراه بوده است، زیرا ترجمان نهادی و قانونی آن در حوزه‌هایی چون اشتغال، حقوق خانواده، ارث و مشارکت سیاسی، با ملاحظات فقهی و ایدئولوژیک محدود شده است (شریعت‌پناهی، ۱۴۰۰؛ پروینیان، ۱۴۰۲).

از سوی دیگر، بیداری اسلامی به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در گفتمان انقلاب اسلامی، نقش مهمی در بازاندیشی نسبت زن و سیاست ایفا کرده است. این مفهوم، که بر بازگشت به هویت اسلامی و مقابله با الگوهای سکولار و غربی تأکید دارد، در عین حال امکان طرح «زن مسلمان کنشگر» را فراهم آورده است؛ زنی که ضمن پایبندی به اصول دینی، می‌تواند در میدان‌های اجتماعی و سیاسی ایفای نقش کند (نصر، ۲۰۱۸؛ کدیور، ۱۴۰۱). در همین راستا، بررسی جایگاه زن در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی، نه

صرفاً مطالعه جایگاه حقوقی زنان، بلکه تحلیلی از نحوه بر ساخت گفتمانی فاعلیت زن در نظام ایدئولوژیک جمهوری اسلامی است.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که: «جایگاه زن در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی چگونه تبیین و تفسیر شده است؟» برای پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر با رویکرد تحلیل محتوای کیفی به روش کتابخانه‌ای-اسنادی بهره می‌گیرد و از خلال تحلیل متون دینی، سیاست‌های کلان نظام، بیانات امامین انقلاب، و متون نظری مرتبط با بیداری اسلامی، به واکاوی ساخت معنایی «زن مسلمان» در این گفتمان می‌پردازد.

فرضیه پژوهش بر این اصل استوار است که جایگاه زنان در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران حاصل مفصل‌بندی چندگانه‌ای میان آموزه‌های دینی - فقهی، سیاست‌های کلان حکومتی، گفتمان بیداری اسلامی و تحولات اجتماعی پس از انقلاب است. این ترکیب گفتمانی از یک سو کوشیده است کرامت و عدالت جنسیتی را در قالب الگوی زن مسلمان تحقق بخشد، و از سوی دیگر، با چالش‌های نظری و ساختاری در تطبیق با مقتضیات اجتماعی معاصر روبه‌رو بوده است. به‌ویژه، مفهوم عدالت در گفتمان اسلام سیاسی یکی از محورهای کلیدی این بررسی است. در حالی که اصول اسلامی بر عدالت و کرامت انسانی زنان تاکید دارد (مطهری، ۱۳۸۵)، در سطح اجرایی، موانعی در تحقق کامل این اصول مشاهده می‌شود. سیاست‌های رسمی جمهوری اسلامی طی دهه‌های اخیر در جهت حمایت از زنان در عرصه‌های علمی، فرهنگی و سیاسی گام‌هایی برداشته‌اند، اما همچنان محدودیت‌هایی در زمینه‌های اشتغال، مشارکت مدیریتی، و توازن میان نقش خانوادگی و اجتماعی باقی مانده است (مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۴۰۲).

در نتیجه، پژوهش حاضر در پی آن است که با تحلیل انتقادی منابع دینی، اسناد رسمی و تحولات اجتماعی، تصویری روشن‌تر از جایگاه زن در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران ارائه دهد و نشان دهد چگونه این گفتمان، در تعامل با مفهوم بیداری اسلامی، به بازتولید، اصلاح یا تحدید نقش اجتماعی و سیاسی زنان در ایران معاصر پرداخته است.

پیشینه پژوهش:

بررسی جایگاه زن در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران از منظر بیداری اسلامی مستلزم نگاهی تاریخی و تحلیلی به روند پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه است. از زمان پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ تا کنون، مسئله زن و نسبت او با سیاست دینی یکی از مهم‌ترین مباحث در عرصه اندیشه سیاسی، جامعه‌شناسی دین و مطالعات زنان بوده است. در این میان، گفتمان اسلام سیاسی با هدف بازتعریف نقش و هویت زن در چارچوب ارزش‌های اسلامی و مقاومت در برابر الگوهای مدرن و غربی شکل گرفت و به تدریج بستری برای منازعه گفتمانی درباره مفاهیمی چون «زن مسلمان»، «عدالت جنسیتی»، «نقش اجتماعی و سیاسی زن» و «خانواده اسلامی» فراهم آورد.

مطالعات انجام شده در چهار دهه اخیر را می توان در سه دسته کلی طبقه بندی کرد:

نخست، پژوهش هایی که با رویکردی فقهی و تاریخی، به بازخوانی نقش زنان در صدر اسلام پرداخته اند و تلاش کرده اند الگوی زن مسلمان را بر اساس سیره معصومان و منابع دینی تبیین کنند. از جمله آثار شاخص در این زمینه، کتاب «جایگاه بانوان در اسلام» نوشته نوری همدانی (۱۳۸۲) است که با تمرکز بر زندگی حضرت فاطمه زهرا (س) و حضرت زینب (س)، بر حضور فعال، آگاهانه و تأثیرگذار زنان در عرصه های اجتماعی و سیاسی صدر اسلام تأکید دارد.

دوم، آثاری که با رویکردی نظری - گفتمانی، به تبیین مفهوم بیداری اسلامی و نسبت آن با جایگاه زن در گفتمان اسلام سیاسی ایران پرداخته اند. در این میان، کتاب «مبانی نظری بیداری اسلامی: از نگاه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه ای» نوشته حسن بشیر (۱۳۹۲) جایگاه ویژه ای دارد. وی در این اثر با تحلیل اندیشه های امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، چارچوبی مفهومی از بیداری اسلامی ارائه می دهد و نشان می دهد که این جنبش نه صرفاً سیاسی، بلکه تمدنی و فرهنگی است و در آن، زن مسلمان به عنوان نیروی آگاه و مسئول در صیانت از هویت اسلامی و مقاومت در برابر سلطه فرهنگی غرب نقش آفرینی می کند.

سوم، پژوهش هایی که از منظر تاریخی - جامعه شناختی به تحلیل وضعیت زنان در جوامع اسلامی و سیر تحولات گفتمانی آنان پرداخته اند. از جمله، کتاب «زن در تاریخ اسلام» نوشته احمدی (۱۳۹۹) که با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، حضور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زنان را در دوره های مختلف تاریخ اسلام بررسی کرده و بستر تاریخی مناسبی برای درک پرسش های معاصر درباره هویت و نقش زن مسلمان فراهم آورده است.

با وجود تلاش های فوق، بخش عمده ای از این پژوهش ها یا بر جنبه های فقهی و اخلاقی نقش زن تمرکز داشته اند و یا به صورت کلی به موضوع بیداری اسلامی پرداخته اند، بدون آن که نسبت این دو حوزه را در قالب یک چارچوب گفتمانی واحد تحلیل کنند. از این رو، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد تحلیل گفتمان، می کوشد تا چگونگی برساخت سوژه زن در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران را در پیوند با جریان بیداری اسلامی بررسی و تبیین نماید؛ تلاشی که می تواند خلأ نظری و تحلیلی موجود در ادبیات علمی این حوزه را تا حدی پوشش دهد.

مبانی نظری

الف) گفتمان:

گفتمان تعاریف گوناگون و دامنه ای وسیع دارد. گفتمان مجموعه ای از مفاهیم، انگاره ها، ایستارها، اصطلاح ها و معانی را یکپارچه کرده و پهنه ای بسیط، از ادبیات و زبان شناسی تا جامعه شناسی، علوم سیاسی، علوم رسانه و ارتباطات، روان شناسی، فلسفه و دیگر حوزه های علوم انسانی و اجتماعی را پوشش می دهد (رضائی پناه و شوکتی مقرب، ۱۳۹۵). گفتمان به مجموعه ای از معناها، استعاره ها، بازنمایی ها، ایماژها، داستان ها، گفته ها و مواردی

از این دست اشاره و ارجاع دارد که به شیوه خاص خود، در کنار یکدیگر نسخه ای خاص از رویدادها را می سازند (رضائی پناه و شوکتی مقرب، ۱۳۹۵).

ب) بیداری اسلامی:

بیداری اسلامی به معنای تجدید حیات در پرتو اسلام ناب و بازگشت دوباره به ارزش های اصیل اسلامی است. این مفهوم بیانگر دعوتی نوین به اسلام، احیای آموزه های اسلامی و تلاش برای بازگرداندن این ارزش ها به متن زندگی مسلمانان است. بیداری اسلامی نمایانگر خواست ملت های مسلمان برای بازگشت به سبک زندگی و فرهنگ اسلامی است؛ بازگشتی به اصول بنیادین اسلام که دین را از سطح یک منظومه اخلاقی فراتر برده و آن را به عرصه های اجتماعی، سیاسی و مدیریتی وارد می سازد، به گونه ای که دین تمامی ابعاد زندگی را دربرگیرد. جنبش های بیداری اسلامی از نظر مقام معظم رهبری در فرمایشاتشان این گونه تعریف شده است: «آنچه من به طور قاطع عرض می کنم، این است که به توفیق پروردگار یک حرکت جدیدی در این منطقه آغاز شده است. این حرکت، حرکت ملت هاست؛ حرکت امت اسلامی است؛ حرکت با شعار اسلام است؛ حرکت به سمت اهداف اسلامی است؛ نشان دهنده ی بیداری عمومی ملت هاست و طبق وعده ی الهی، این حرکت قطعا و یقینا به پیروزی خواهد رسید.» ایشان هم چنین خصوصیت های این تحولات را این گونه بیان می کنند: «یکی عبارت است از حضور مردم، و دیگری عبارت است از سمت و سوی دینی در این حرکت ها. این، دو عنصر اساسی است.» (صابری، ۱۳۹۷).

پ) اسلام سیاسی و مبانی آن:

اسلام سیاسی، پدیده ای است که عمدتاً در رویارویی با بحران های جامعه اسلامی معاصر شکل گرفته است (بهروز لک، ۱۳۸۶). اسلام سیاسی گفتمانی است که هویت اسلامی را در کانون عمل سیاسی قرار می دهد. در گفتمان اسلام سیاسی، اسلام به یک دال برتر تبدیل می شود (بصیری، نجفی و افشاری، ۱۳۹۵). مبانی اسلام سیاسی عبارت است از: ۱. فراگیری دین: اسلام سیاسی دین را فقط یک اعتقاد شخصی نمی داند، بلکه آن را شامل تمام ابعاد زندگی بشر می داند. ۲. جدایی ناپذیری دین و سیاست: اسلام سیاسی معتقد است که دین و سیاست از هم تفکیک ناپذیرند و اسلام نظریه ای جامع برای حکومت و سیاست دارد. ۳. تشکیل دولت اسلامی: اسلام سیاسی بازگشت به اسلام و تشکیل حکومت اسلامی را راه حل بحران های جوامع معاصر می داند و خواهان جامعه ای مدرن با حفظ ارزش های اسلامی است. ۴. نقش استعمار در عقب ماندگی مسلمانان: استعمار غرب را عامل اصلی عقب ماندگی سیاسی مسلمانان می داند و با این دیدگاه تلاش می کند حساسیت های امت اسلامی را برانگیزد. ۵. احکام جاودان اسلام: قوانین و نظریه های اسلام را ابدی، جهانی و برتر از ایدئولوژی های بشری می داند که در هر زمان و مکانی کارآمد هستند. ۶. عدالت اجتماعی و اقتصادی: با اجرای حاکمیت دینی، اسلام سیاسی را راهی برای تحقق عدالت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی معرفی می کند. ۷. الگوی توسعه پایدار: اسلام سیاسی مدل های توسعه غربی را ناکارآمد دانسته و مدعی ارائه الگویی جامع و موفق برای پیشرفت جوامع اسلامی است.

۸. مقابله با ارزش های تحمیلی غرب: ارزش های غربی مانند حقوق بشر، آزادی های اجتماعی و نقش زن را عامل انحطاط فرهنگی مسلمانان دانسته و به جایگزینی آن ها با ارزش های اسلامی تاکید دارد.

ت) بررسی دیدگاه های مختلف درباره جایگاه زنان در اسلام:

* دیدگاه پیامبر عظیم الشان (ص):

پیامبر (ص) نسبت به زن احترام خاصی قائل بود و مرتبا درباره محبت و مهربانی و مدارای با آنها سفارش میکرد، به زنان سلام میکرد و مکرر می فرمود: من از دنیای شما سه چیز را دوست میدارم و آن سه چیز عبارت اند از: عطر، زن و نماز که روشنی چشم من است؛ حب الی من دنیا کم ثلاث: النساء و الطیب و جعلت قره عینی فی الصلاه (امینی، ۱۳۸۴، ص ۸۹) نا گفته پیدا است که این سخن پیامبر (ص) به خاطر شهوت و غریزه جنسی نبود، بلکه آن حضرت با ایراد چنین سخنانی می خواست زنان را که در نظر اعراب موجودی بی ارزش بودند بزرگ جلوه دهند. بدین جهت زن را در ردیف نماز که امری عبادی و مقدس است قرارداد و با این تعبیر زن را به بالاترین مقام ترقی داد.

* دیدگاه امام علی (ع):

تحلیل جایگاه زن در نهج البلاغه و سیره حضرت، ثابت می کند که حضرت علی (ع) با وجود سنت جاهلیت، به شخصیت و مقام زن احترام بسیار گذاشته و او را مظهر جمال و عطوفت الهی معرفی کرده اند. در کلامی دیگر، زن را امانت الهی دانسته که ارزشمند و قابل احترام است و باید آنچه آنچنان که شایسته امانت گذاری است، از او محافظت و نگهداری شود (بتول، ۱۴۰۱).

* دیدگاه امام خمینی (ره):

زنان با روحیه لطیف و عاطفی خود، نقش مکمل مردان در زندگی را دارند و در جامعه اسلامی هم مدیر خانواده، هم مربی فرزندان و هم همسر محسوب می شوند. امام خمینی (ره) برای زنان دو نقش اساسی در نظر داشتند:

۱. زن مظهر انسان سازی: زن را عامل اصلی تربیت نسل و پرورش دهنده مردان و زنان بزرگ و برجسته می دانستند. به باور ایشان، خانواده نهاد بنیادین جامعه است و زن به عنوان مادر، تاثیر عمیقی بر سعادت یا فساد جامعه دارد. او بر اهمیت نقش زن در ایجاد آرامش در خانواده و تربیت فرزندان سالم از نظر جسمی و روحی تاکید داشت.
۲. مسئولیت های اجتماعی: زنان را در حفظ اسلام و نظام اسلامی مسئول می دانستند و آنان را به مشارکت فعال در جامعه، سیاست، فرهنگ و اقتصاد تشویق می کردند. ایشان بر حضور زنان در اجتماع تاکید داشتند اما حفظ شرافت، عفاف و حجاب را ضروری می دانستند. امام خمینی (ره) نقش زنان را در پایداری کشور موثر شمرده و آنان را همگام با مردان در مسیر سازندگی و استقلال کشور می دیدند.

* دیدگاه آیت الله خامنه ای:

مسئله زن و خانواده از جمله مسائل درجه یک کشور است. زنان نیمی از جمعیت کشور هستند، اما تاثیر زنان در سرنوشت کشور بیش از تاثیر نیمی از کل جمعیت در سرنوشت است. یک وقت است که ما مجموعه ای از انسان ها

را در نظر می‌گیریم، نیمی از آنها نقشی به مقدار پنجاه درصد دارند، اما مسئله زن در جامعه این گونه نیست، بالاتر از اینها است.

۱. زن، عنصر تکاملی جامعه و بشر:

۲. زن عنصر همراهی در جوامع:

۳. زن و اشتغال: (مجاهدیان و مسعودی، ۱۳۸۹).

دیدگاه آیت الله خامنه‌ای درباره فعالیت‌های زنان را می‌توان به طور خلاصه در موارد ذیل برشمرد:

۱- آزادی انتخاب: زنان در فعالیت‌های علمی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نباید تحت اجبار قرار بگیرند و نباید منعی برای فعالیت آن‌ها ایجاد کرد.

۲- تحصیل و آموزش: دین اسلام در خصوص تحصیل تفاوتی بین دختر و پسر قائل نیست. خانواده‌ها باید اجازه دهند دخترانشان به تحصیلات عالیه بپردازند.

۳- پاکدامنی و تحصیل: زنان متدین، انقلابی و با ایمان در میان قشرهای تحصیل کرده حضور فعال دارند.

۴- کنترل رفتار و همراهی با حقیقت: دانش موجب کنترل رفتار و انطباق آن با حق و حقیقت می‌شود؛ بنابراین باید راه تحصیل برای زنان باز باشد.

۵- ایجاد تعادل در حقوق زن: زن و مرد مکمل یکدیگرند و برای ایجاد یک خانواده پایدار، باید نقش‌های خود را مطابق با موازین اسلامی رعایت کنند. این دو جنس، اگر با همان حدود و موازینی که اسلام معین کرده است در کنار هم زندگی کنند، خانواده‌ای ماندگار، مهربان، بابرکت و پرفایده خواهند داشت.

مفهوم عدالت و حقوق زن در متون اسلامی

تحلیل مفاهیم کلیدی مانند عدالت و حقوق زن در متون اسلامی میتواند به درک عمیق‌تری از اصول و ارزش‌های اسلامی و تاثیر آنها بر زندگی اجتماعی و سیاسی مسلمانان به ویژه در زمینه حقوق زنان کمک میکند. در ادامه به بررسی این مفاهیم پرداخته میشود:

۱. عدالت:

عدالت در معنای لغوی؛ "العَدَالَةُ" و "المُعَادَلَةُ" لفظی است که در حکم و معنی مساوات است و به اعتبار نزدیک بودن عدل به مساوات در آن مورد هم به کار می‌رود. "عَدْلٌ" در چیزهایی که با بصیرت و آگاهی درک می‌شود، به کار می‌رود مثل احکام و عَدْلٌ و "عدیل" در چیزهایی است که با حواس درک می‌شوند مثل اوزان، اعداد و پیمانها (اصفهان‌ی، راغب، ص ۳۲۵). "عدل" ضد ظلم و جور و هم معنی قسط است، ریشه و مشتقات عدل نزدیک به سی‌بار در قرآن ذکر شده و این تکرار اشاره دارد به اینکه قرآن درباره عدل توجه فراوانی دارد (شرباصی، احمد، ص ۴۳). عدالت در معنای عرفی؛ "عدل" به معنای رعایت حقوق دیگران در برابر ظلم و تجاوز به کار می‌رود از این رو عدل را به معنی "اعطاء کل ذی حقِّ حَقَّهُ" گرفته‌اند، و برخی در معنای عدل توسعه داده‌اند

و آن را به معنای «هر چیزی را در جای خود نهادن یا هر کاری را به وجه شایسته انجام دادن» به کار برده‌اند (فوادیان دامغانی، رمضان، ص ۲۷).

یکی از اصول بنیادین در اسلام عدالت است و به معنای توزیع عادلانه منابع و فرصت‌ها رعایت حقوق افراد و ایجاد توازن در جامعه است. در زمینه حقوق زنان، عدالت به معنای تضمین حقوق برابر متناسب با متون اسلامی برای زنان و مردان است.

شهید مطهری نیز در کتاب عدل الهی (۱۳۴۹) چهار برداشت از عدالت را چنین بیان می‌کند:

۱. موزون بودن: یعنی رعایت تناسب یا توازن میان اجزای یک مجموعه؛ واژه اقتصاد نیز در فرهنگ اسلامی به معنای رعایت حد وسط و اعتدال ذکر شده است و اساس اقتصاد اسلامی بر مبنای رعایت اعتدال است.
 ۲. تساوی و رفع تبعیض: یعنی رعایت مساوات بین افراد هنگامی که استعدادها و استحقاق‌های مساوی دارند، مانند: عدل قاضی.
 ۳. رعایت حقوق افراد و دادن پاداش و امتیاز بر اساس میزان مشارکت آنها مانند: عدالت اجتماعی.
 ۴. رعایت استحقاق‌ها: این معنی از عدل عمدتاً مربوط به عدالت تکوینی و از خصوصیات باری تعالی است.
۲. حقوق زنان:

حقوق زنان به مجموعه‌ای از حقوق انسانی اشاره دارد که به طور خاص برای تضمین برابری، آزادی و کرامت زنان در جوامع مختلف در نظر گرفته شده است. این حقوق شامل: ۱. حقوق قانونی و مدنی ۲. حقوق تحصیلی ۳. حقوق شغلی و اقتصادی ۴. حقوق خانوادگی و ازدواج ۵. حقوق اجتماعی و فرهنگی ۶. حقوق مرتبط با سلامت و امنیت و ... قرآن کریم و سنت پیامبر (ص) به برخی از حقوق زنان از جمله حق ارث، حق تحصیل و حق انتخاب همسر و ... اشاره کرده‌اند اما تفسیرهای مختلف از متون دینی می‌تواند منجر به محدودیت‌ها یا گسترش دامنه حقوق زنان منجر شود.

اندیشمندان اسلامی در واکنش به دیدگاهی که اسلام را عامل محدودیت زنان می‌دانست، به بررسی حقوق زنان در اسلام پرداختند. برخی مانند قاسم امین و نظیره زین الدین، با الهام از فمینیسم سنت اسلامی را به شیوه‌ای جدید تفسیر کردند. در مقابل، متفکرانی همچون محمد عبده، سید محمدحسین طباطبایی، سید قطب و مرتضی مطهری، با بررسی متون دینی، به دفاع از حقوق زنان در اسلام و نقد دیدگاه‌های جدید پرداختند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷)، تغییرات اساسی و بنیادینی در ساختار سیاسی و فرهنگی جامعه، جایگاه زنان را دگرگون کرد. حضور زنان در اجتماع بر اساس ضوابط اسلامی تعریف شد و مهم‌ترین نمود آن، رعایت حجاب بود. این تغییرات همراه با افزایش سطح سواد و حضور گسترده زنان در آموزش عالی موجب مشارکت بیشتر آنان در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی، اداری و هنری شد. به طور کلی، پس از انقلاب اسلامی بود که بحث درباره حقوق زنان گسترش یافت که نمودهای آن شامل تشکیل نهادها و سازمان‌های مرتبط با زنان،

انتشار مجلات ویژه، تصویب قوانین جدید و شکل‌گیری جریان‌های اجتماعی و سیاسی در حمایت از حقوق زنان بود.

اگر بخواهیم به صورت مختصر حقوق زنان در قوانین ایران را شرح دهیم؛ حقوق زن در قوانین جمهوری اسلامی ایران به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱. حقوق مشترک با مردان مثل آموزش رایگان، امنیت، دادخواهی و مشارکت سیاسی. ۲. حقوق متمایز با مردان از جمله حقوق جزایی، ارث و شهادت، دیه و ... قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دولت را موظف به رعایت حقوق زنان با حفظ موازین اسلامی کرده و حمایت از زنان در مقام مادر و عضو خانواده را نیز مورد تأکید قرار داده است. زنان از برخی مشاغل مانند مناصب عالی قضایی و برخی مشاغل نظامی منع شده‌اند اما در عرصه سیاست جز برای رهبری و ریاست جمهوری محدودیتی ندارند.

به طور کلی تحلیل این مفاهیم نشان می‌دهد که چگونه آموزه‌های اسلامی می‌توانند همزمان منبع الهام برای پیشرفت حقوق زنان باشند و هم چالش‌هایی را ایجاد کنند اما برای دستیابی به یک فهم جامع از جایگاه زنان در اسلام لازم است این مفاهیم در چهارچوب تاریخی، اجتماعی و سیاسی بیشتر مورد بررسی قرار گیرند.

یافته‌های پژوهش

نهضت مشروطه در سال ۱۲۸۵ شمسی را می‌توان نقطه عطفی در روند شکل‌گیری مردم‌سالاری در ایران دانست؛ جنبشی که با تشکیل مجلس شورای ملی، برای نخستین بار قدرت مطلقه شاه را محدود کرد و مشارکت سیاسی مردم را در قالبی قانونی و نهادی به رسمیت شناخت. با وجود این، هرچند زنان در جریان مشروطه نقش فعالی ایفا کردند از جمله در تحریم تنباکو، اعتراضات ضد استعماری و سازمان‌دهی اجتماعات مردمی اما هنگام تدوین قانون اساسی، حقوق سیاسی آنان به رسمیت شناخته نشد و از حق رای و مشارکت مستقیم در سیاست محروم ماندند. این حذف، نشانه‌ای از تداوم نظم مردسالارانه در ساختار سیاسی نوپای ایران بود که در عین پذیرش اصول مدرنیته، همچنان زنان را در حاشیه گفتمان شهروندی قرار می‌داد.

با روی کار آمدن پهلوی اول، پروژه تجددگرایی رسمی در ایران شکل گرفت؛ اما این تجدد، برخلاف تجربه غربی، فاقد بنیان‌های نهادی و اجتماعی لازم برای دموکراسی بود. نوسازی در این دوره بیشتر به صورت ظاهری و از بالا به پایین اعمال می‌شد و از این رو، نوعی «ژست غربی شدن» بدون تحقق واقعی آزادی‌های سیاسی و مدنی محسوب می‌گردید. در همین بستر، بحران حقوق زن نیز برای نخستین بار به‌طور علنی بروز یافت. سیاست «کشف حجاب» در ۱۷ دی ۱۳۱۴ نمادی از همین نوسازی اجباری بود؛ اقدامی که نه از دل مطالبات اجتماعی زنان، بلکه از اراده دولت اقتدارگرا برآمد و به همین سبب، با مخالفت گسترده اقشار مذهبی و بخش قابل توجهی از زنان مواجه شد. این رخداد، تضاد میان دو گفتمان «تجدد اقتدارگرای دولتی» و «هویت دینی و فرهنگی زنان» را برجسته کرد.

در دوران سلطنت رضا شاه، هر چند برخی منابع غربی مدعی اند که حضور نمادین زنان در فعالیت‌های اجتماعی و آموزشی افزایش یافت و نوعی بهبود جایگاه اجتماعی آنان حاصل شد، اما در واقع، زنان همچنان از حقوق سیاسی و انسانی بنیادین خود، از جمله حق رأی، مشارکت در قدرت و آزادی انتخاب پوشش، محروم بودند. همان‌گونه که مروتی (۱۳۸۷) نیز اشاره می‌کند، زنان در این دوره به مثابه «شهروندان ناقص» تلقی می‌شدند که باید در قالب‌های از پیش تعیین شده تجدد دولتی ایفای نقش کنند.

بدین ترتیب، می‌توان گفت که گفتمان‌های مشروطه‌خواهی و تجدد پهلوی هر دو در بازنمایی سوژه زن ناکام ماندند. گفتمان مشروطه با وجود شعار آزادی و قانون‌گرایی، نتوانست زنان را در حوزه عمومی به رسمیت بشناسد، و گفتمان تجدد پهلوی نیز با سیاست‌های از بالا، سوژه زن را در قالب ابزاری برای نمایش مدرنیته حکومتی بازتولید کرد. این وضعیت، زمینه‌ساز ظهور گفتمان اسلام‌گرایی در دهه‌های بعد شد که خود را در تقابل با هر دو الگوی مشروطه و تجدد پهلوی تعریف کرد و بر «بازگشت زن به هویت دینی» تأکید ورزید.

در دوره‌ی سلطنت محمدرضا شاه پهلوی، با وجود گسترش ظاهری اصلاحات اجتماعی، سیاست‌های جنسیتی همچنان در چارچوبی نمایشی و تبلیغاتی باقی ماند. قانون منع حق رای زنان تا سال ۱۳۴۱ برقرار بود و تنها با تصویب «اصلاحات ارضی» و آغاز «انقلاب سفید» بود که اعطای حق رای به زنان به‌عنوان یکی از اصول دوازده‌گانه مطرح شد. هر چند این اقدام در ظاهر، گامی رو به جلو در جهت برابری حقوقی و مشارکت سیاسی زنان محسوب می‌شد، اما بسیاری از مورخان و پژوهشگران معاصر، از جمله مروتی (۱۳۸۷)، آن را نه یک اصلاح ساختاری، بلکه ابزاری تبلیغاتی برای تقویت مشروعیت رژیم و نمایش چهره‌ای مدرن از حکومت در برابر افکار عمومی داخلی و خارجی دانسته‌اند.

از منظر گفتمانی، اعطای حق رای به زنان در این دوره را می‌توان بخشی از «گفتمان مدرنیزاسیون اقتدارگرایانه» دانست که از بالا و بدون مشارکت مردمی اعمال می‌شد. این گفتمان، زن را نه به‌عنوان سوژه‌ای فعال در عرصه سیاسی، بلکه به مثابه ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به نظم سیاسی و نمایش پیشرفت اجتماعی بازنمایی می‌کرد. بدین ترتیب، زنان معدودی از طبقات بالای جامعه توانستند به مناصب سیاسی و اجرایی دست یابند، اما توده‌ی زنان، به‌ویژه در طبقات متوسط و فرودست، از سازوکارهای واقعی مشارکت سیاسی و اجتماعی بی‌بهره ماندند. در همین راستا، اگرچه انتصاب‌هایی نظیر فرخ‌رو پارسا به سمت معاونت وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۴۲ و سپس وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۴۷، یا گماردن فرح پهلوی به ریاست شورای نیابت سلطنت در سال ۱۳۴۶، نمادهایی از ارتقای جایگاه زنان در ساختار حکومتی به شمار می‌رفتند، اما این موارد بیشتر جنبه‌ی نمادین داشتند و در سطح سیاست‌گذاری کلان، تغییر بنیادینی در وضعیت زنان پدید نیاوردند. همچنین انتصاب افرادی چون مهناز افخمی به عنوان مشاور امور بانوان، ظفردخت اردلان در کمیسیون زنان سازمان ملل، مهین زندی به عنوان نخستین بخشدار زن و مهرانگیز دولت‌شاهی به عنوان نخستین سفیر زن ایران در دانمارک، نشانه‌هایی از حضور زنان در عرصه‌های رسمی قدرت بود، اما این موارد محدود، عملاً نتوانستند به مشارکت سیاسی توده‌ای و عدالت

جنسیتی واقعی منجر شوند (ثقفی، ۱۳۷۴). از منظر تحلیلی، دوران پهلوی دوم را می‌توان مرحله‌ای از تناقض گفتمانی میان «نوگرایی ظاهری» و «ساختار مردسالارانه قدرت» دانست. در حالی که رژیم پهلوی با تأکید بر مدرن‌سازی و اصلاحات زنان را وارد عرصه‌های آموزشی، اداری و نمادین می‌کرد، در سطح گفتمانی، زن همچنان در چارچوب پدرسالاری سیاسی بازنمایی می‌شد؛ یعنی به عنوان سوژه‌ای تابع دولت و نه کنشگری مستقل.

در مقابل، انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ با نقد همین رویکرد نمایشی به مشارکت زنان، تلاش کرد تا از منظری دینی و ارزشی، هویت زن را بازتعریف کند. صریح‌ترین نمود این بازتعریف در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران متجلی شد. در این قانون، نه تنها هیچ‌گونه تبعیض حقوقی بر مبنای جنسیت وجود ندارد، بلکه بر کرامت، منزلت خانوادگی و اجتماعی زنان تأکید شده است (میرسلیم، ۱۳۹۹). بر این اساس، مشارکت زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نه صرفاً از منظر برابری صوری با مردان، بلکه به مثابه تحقق عدالت اجتماعی و کرامت انسانی در چارچوب ارزش‌های اسلامی معنا یافت.

به تعبیر دیگر، گفتمان اسلام سیاسی پس از انقلاب، در واکنش به گفتمان مدرنیزاسیون پهلوی، کوشید سوژه‌ی زن را از «ابزار تبلیغ قدرت» به «کنشگر فرهنگی و اجتماعی در چارچوب ارزش‌های دینی» تبدیل کند. این چرخش معرفتی - گفتمانی، مبنای تحول بعدی در سیاست‌های جنسیتی جمهوری اسلامی شد که در پرتو بیداری اسلامی، معنا و جهت تازه‌ای یافت.

با پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، حضور زنان در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی وارد مرحله‌ای تازه شد؛ مرحله‌ای که در آن، «زن مسلمان» نه به عنوان ابژه‌ای منفعل در پروژه‌های مدرن‌سازی از بالا، بلکه به عنوان کنشگری اجتماعی در درون گفتمان انقلاب اسلامی بازتعریف گردید. نخستین نمود عینی این تحول را می‌توان در حضور زنان در مجلس شورای اسلامی مشاهده کرد. هرچند در سال‌های ابتدایی انقلاب، درصد نمایندگان زن کاهش یافت، اما در دهه‌های بعدی روندی صعودی پیدا کرد. بر اساس داده‌های مروتی (۱۳۸۷)، نرخ رشد داوطلبان زن در دوره‌های اول تا هفتم مجلس شورای اسلامی حدود ۵/۱۶ درصد بوده است و سهم زنان از مجموع داوطلبان نیز با نرخ رشدی معادل ۴۸/۲۲۷ درصد افزایش یافته است. این روند، بیانگر شکل‌گیری تدریجی «کنش سیاسی زن مسلمان» در چارچوب گفتمان اسلام سیاسی است؛ گفتمانی که به جای حذف زنان از عرصه قدرت، تلاش کرد الگوی مشارکت آنان را در قالب ارزش‌های اسلامی و ساختارهای بومی بازتعریف کند.

در همین راستا، شوراهای اسلامی شهر و روستا نیز بستر تازه‌ای برای مشارکت سیاسی زنان فراهم ساختند. ترکیب جنسیتی شوراها در دهه‌ی اخیر نشان داده است که زنان توانسته‌اند حتی در شهرها و مناطق کوچک، در رقابت سیاسی با مردان نقش فعالی ایفا کنند. رشد حضور زنان در شوراها بین سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۲ حدود ۷۶/۷۹ درصد بوده است که نشان از تثبیت تدریجی مشارکت سیاسی آنان در سطوح محلی دارد. این تحول را می‌توان

به عنوان یکی از نمودهای عملی سیاست‌های عدالت‌محور جمهوری اسلامی در راستای تحقق مشارکت اجتماعی زنان تفسیر کرد.

از منظر ساختاری نیز، آمارهای اشتغال و مدیریت نشانگر روندی قابل توجه از کاهش شکاف جنسیتی در عرصه‌های اجرایی و تصمیم‌گیری است. بر پایه یافته‌های نوروبی باغکمه و حیدریان دولت‌آبادی (۱۳۹۷)، نرخ رشد مدیران، قانون‌گذاران و کارکنان عالی‌رتبه در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ برای مردان ۳۸۹ درصد و برای زنان ۲۱۷۲ درصد بوده است. این تفاوت چشمگیر گویای تحولی ساختاری در توزیع جنسیتی مشاغل مدیریتی و سیاسی است؛ تحولی که از «حضور نمادین» در دهه‌های پیش از انقلاب به «مشارکت واقعی و نهادمند» پس از انقلاب تبدیل شد.

از سوی دیگر، یکی از شاخص‌های بنیادین در تحلیل جایگاه زنان در گفتمان اسلام سیاسی، رشد آگاهی و سرمایه فرهنگی زنان است. تا پیش از دهه‌ی ۱۳۵۰، بی‌سوادی زنان در ایران ابعادی گسترده داشت. در سال ۱۳۳۵ تنها ۸ درصد از زنان باسواد بودند و این میزان تا سال ۱۳۵۴ به ۵/۳۵ درصد افزایش یافت (مروتی، ۱۳۸۷). در واقع، علی‌رغم تبلیغات مدرنیستی رژیم پهلوی، بخش عمده‌ای از زنان ایرانی تا آستانه‌ی انقلاب اسلامی از آموزش عمومی محروم بودند. اما پس از انقلاب، سیاست‌های عدالت آموزشی و تمرکز بر گسترش آموزش عمومی موجب افزایش چشمگیر نرخ سواد زنان گردید، به طوری که میان سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۳، نرخ رشد باسوادی برای زنان ۱۹/۱۲۶ درصد و برای مردان ۹۳/۵۰ درصد بوده است. همچنین در آموزش عالی، زنان با رشدی بیش از ۵/۶۰ درصد در دهه‌های اخیر، سهم قابل توجهی از جمعیت دانشجویی کشور را به خود اختصاص داده‌اند. این تحولات در عرصه‌ی آموزشی، در واقع بیانگر چرخش گفتمانی از زن سنتی به زن آگاه و مشارکت‌جو در بستر جمهوری اسلامی است. نظام آموزشی پس از انقلاب با تکیه بر ارزش‌های اسلامی، فرصت‌هایی فراهم کرد که در دوران پهلوی بیشتر در انحصار طبقات شهری و مرفه بود.

در حوزه‌ی اشتغال نیز، روند مشارکت زنان از دهه‌ی ۱۳۳۰ تا پس از انقلاب نشان‌دهنده‌ی تغییری کیفی است. بر اساس نخستین سرشماری رسمی کشور در سال ۱۳۳۵، تنها ۷/۹ درصد از شاغلان را زنان تشکیل می‌دادند، اما این میزان تا سال ۱۳۵۵ به ۷۷/۱۳ درصد رسید. پس از انقلاب اسلامی، هرچند ساختار اقتصادی کشور دچار چالش‌های متعددی شد، اما نرخ رشد اشتغال زنان در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۴ به ۶۲/۴۴ درصد رسید، در حالی که همین شاخص برای مردان تنها ۱۶/۶ درصد بود (مروتی، ۱۳۸۷). این داده‌ها حاکی از آن است که گفتمان انقلاب اسلامی، برخلاف برداشت‌های تقلیل‌گرایانه، نه تنها مانعی برای فعالیت اقتصادی زنان نبوده، بلکه در قالب سیاست‌های فرهنگی و عدالت‌محور، امکان حضور گسترده‌تر آنان در عرصه‌های شغلی و مدیریتی را فراهم ساخته است.

به طور کلی، بررسی شاخص‌های آموزشی، مدیریتی و اشتغال زنان پس از انقلاب اسلامی، نشان می‌دهد که گفتمان اسلام سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، با وجود برخی چالش‌ها و محدودیت‌های اجرایی، بستری برای

توانمندسازی تدریجی زنان فراهم کرده است. این گفتمان بر محور دو مؤلفه‌ی اساسی شکل گرفته است: نخست، حفظ کرامت و نقش خانوادگی زن در چارچوب ارزش‌های اسلامی، و دوم، مشارکت فعال در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی. به این ترتیب، زن در گفتمان اسلام سیاسی نه تنها سوژه‌ای منفعل یا تابع نیست، بلکه به عنوان فردی موثر در تداوم ارزش‌های دینی، توسعه‌ی اجتماعی و پویایی گفتمان انقلاب اسلامی شناخته می‌شود.

در دوره پهلوی، هرچند تلاش‌هایی برای مدرن‌سازی ساختاری انجام گرفت، اما مشارکت اقتصادی زنان به دلایل متعددی همچون سیاست‌های نادرست اقتصادی، ساختارهای مردسالارانه، تبعیض‌های قانونی و فرهنگی در سطح پایینی باقی ماند. این محدودیت نه تنها موجب آسیب‌پذیری اقتصادی زنان در شرایط رکود شد، بلکه بار مالی خانواده را نیز به‌طور کامل بر دوش مردان قرار داد. بدین ترتیب، گفتمان تجدید پهلوی علی‌رغم ادعای مدرن‌سازی، در واقع از توانمندسازی واقعی زنان بازماند و نتوانست زمینه‌ساز برابری جنسیتی در عرصه اقتصاد و اشتغال شود.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تحولات چشمگیری در حضور اجتماعی و سیاسی زنان به وقوع پیوست، اما نرخ اشتغال آنان همچنان با نوساناتی همراه بود. طبق آمارها، در فاصله سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۴، نرخ رشد اشتغال زنان حدود ۳۱ درصد و برای مردان ۴۴ درصد بوده است. این اختلاف نشان می‌دهد که با وجود افزایش دسترسی زنان به تحصیلات و فرصت‌های اجتماعی، موانع ساختاری و فرهنگی در بازار کار همچنان باقی مانده است. با این حال، تغییر ترکیب اشتغال زنان در بخش‌های مختلف اقتصادی قابل توجه است:

در بخش کشاورزی، نرخ اشتغال زنان (امیدی، ۱۳۹۲) بیش از ۱۰۸ درصد رشد نشان می‌دهد که حاکی از افزایش نقش آنان در فعالیت‌های روستایی و خانوادگی است. در بخش صنعت، میزان اشتغال زنان کاهش (حدود ۴۹ درصد) یافته که بیانگر خروج تدریجی آنان از عرصه تولید صنعتی است. در مقابل، در بخش خدمات، حضور زنان به شکل چشمگیری رشد داشته و نرخ رشد آن به بیش از ۴۶ درصد رسیده است. این امر نشان می‌دهد که اشتغال زنان در ایران به تدریج از حوزه‌های فیزیکی و تولیدی به حوزه‌های خدماتی و آموزشی سوق یافته است؛ هرچند این اشتغال اغلب در سطوح میانی و با دستمزد پایین تثبیت شده و بازتولید نوعی تقسیم جنسیتی کار را در خود دارد (پژوهشکده آمار، ۱۳۸۵).

در چارچوب اسلام سیاسی جمهوری اسلامی ایران، متن نشان می‌دهد که مشارکت زنان از منظر «بیداری اسلامی» واجد معنای جدیدی شده است. انقلاب اسلامی با تأکید بر کرامت انسانی زن مسلمان، تلاش کرد تا الگوی متفاوتی از زن را در برابر الگوی سکولار پهلوی بازتعریف کند؛ الگویی که زن را در عین حفظ ارزش‌های دینی، دارای فاعلیت اجتماعی و سیاسی می‌داند.

زنان پس از انقلاب اسلامی نه تنها در عرصه‌های انتخاباتی، بلکه در حوزه‌های علمی، فرهنگی، اقتصادی و مدیریتی نیز حضور فعالی یافته‌اند. رشد تحصیلات عالی، افزایش مشارکت در شوراهای و مجالس، و انتصاب زنان در مناصب

دولتی (از جمله وزارت و معاونت) از نشانه‌های گسترش این حضور است. به طور کلی، تحلیل متن نشان می‌دهد که گفتمان اسلام سیاسی در جمهوری اسلامی تلاش کرده است میان نقش اجتماعی زنان و ارزش‌های دینی و هویتی آنان نوعی توازن برقرار کند. با این حال، چالش‌های ساختاری همچون تبعیض در قوانین کار، محدودیت فرصت‌های اقتصادی، و نگرش‌های فرهنگی مردسالارانه همچنان مانع تحقق کامل برابری جنسیتی شده‌اند.

سیر تاریخی مشارکت زنان در ایران نشان می‌دهد که از دوره پهلوی تا پس از انقلاب، گفتمان‌های مختلف کوشیده‌اند به شیوه‌ای خاص «زن ایرانی» را بازتعریف کنند. در گفتمان تجدید پهلوی، زن به عنوان نماد مدرنیته اما فاقد فاعلیت اقتصادی بازنمایی می‌شد؛ در حالی که در گفتمان اسلام سیاسی جمهوری اسلامی، زن با هویت دینی و در چارچوب بیداری اسلامی، به عنوان سوژه‌ای فعال اما در محدوده ارزش‌های اسلامی مفصل‌بندی شده است. این تغییر پارادایمی از «زن غرب‌زده و منفعل» به «زن مسلمان کنشگر» را می‌توان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای گفتمان اسلام سیاسی در چهار دهه اخیر دانست هرچند این گفتمان هنوز با چالش‌هایی در حوزه ساختارهای اقتصادی و قانونی مواجه است.

از منظر امام خمینی (ره)، زن نه ابژه‌ای در خدمت مرد، بلکه سوژه‌ای فعال و دارای اراده در ساخت سرنوشت جامعه اسلامی است. این دیدگاه با گفتمان مسلط غربی که در آن زن به‌عنوان ابژه‌ای زیباشناختی یا ابزار لذت مردانه تعریف می‌شود، تفاوت بنیادین دارد. امام با رد این نگاه ابزاری، بر ضرورت حفظ شخصیت، کرامت و فاعلیت زن تأکید می‌کنند و دخالت زنان در مقدرات اساسی کشور را نه تنها مجاز، بلکه لازمه تحقق جامعه اسلامی می‌دانند (امام خمینی، ۱۳۶۸). بدین ترتیب، در این گفتمان، زن مسلمان نه در تقابل با مرد بلکه در کنار او، به عنوان عنصر مکمل نظام اجتماعی و سیاسی تعریف می‌شود. بیانات رهبر معظم انقلاب نیز تداوم همین خط فکری را نشان می‌دهد. ایشان با اشاره به وضعیت تاریخی زنان در ایران، تأکید می‌کنند که در هیچ دوره‌ای از تاریخ کشور، زنان از نظر سطح تحصیلات، مشارکت اجتماعی، فرهنگی و علمی به اندازه دوران جمهوری اسلامی فعال نبوده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰). این سخن نشان‌دهنده‌ی باور به دگرگونی ساختاری جایگاه زن در نظام اسلامی است؛ دگرگونی‌ای که در چارچوب گفتمان بیداری اسلامی، بر اساس آموزه‌های دینی و نه الگوهای غربی تحقق یافته است.

در واقع، متن حاضر بر یک تحول گفتمانی مهم تأکید دارد:

در گفتمان اسلام سیاسی، زن از «موضوعی منفعل و مصرفی» به «فاعل اجتماعی و فرهنگی» تبدیل می‌شود. این تحول نه صرفاً در سطح نمادین، بلکه در عرصه‌های واقعی مانند آموزش، سیاست، علم و فرهنگ قابل مشاهده است (میرسلیم، ۱۳۹۹). حضور گسترده زنان تحصیل کرده، فعالان اجتماعی و نخبگان سیاسی در ایران پس از انقلاب، مصداق عینی تحقق همین ایده است. بیانات امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب بازتاب‌دهنده‌ی نوعی اسلام‌گرایی بیدار و زن‌محور است که در پی آن است تا با تکیه بر کرامت انسانی زن، زمینه‌ی حضور فعال او را در تمام عرصه‌های اجتماعی و سیاسی فراهم کند. در این نگاه، زن نه در چارچوب فمینیسم غربی، بلکه در

چارچوب هویت دینی و ارزشی خود به فاعلی آگاه، مؤثر و مسئول بدل می‌شود. بنابراین، این گفتمان با حفظ تمایز خود از گفتمان‌های سکولار و فمینیستی، کوشیده است الگوی جدیدی از «زن مسلمان آگاه، فعال و متعهد» را به عنوان سوژه مرکزی اسلام سیاسی جمهوری اسلامی تثبیت کند (امام خمینی، ۱۳۶۸؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۰؛ میرسلیم، ۱۳۹۹).

نتیجه گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه زن در جمهوری اسلامی ایران پدیده‌ای چندبُعدی و پیچیده است که در تقاطع اصول دینی، فقه شیعه، سیاست‌های اجتماعی، دیدگاه رهبران انقلاب و تحولات تاریخی شکل گرفته است. در چارچوب گفتمان اسلام سیاسی و بیداری اسلامی، زن همواره به عنوان شهروندی دارای کرامت انسانی و حقوق اجتماعی و سیاسی و همزمان نگهدارنده ارزش‌های خانوادگی و اجتماعی تعریف شده است. این تعریف دوگانه، ویژگی اصلی بازنمایی زنان در جمهوری اسلامی را تشکیل می‌دهد و نشان‌دهنده توازن میان فاعلیت اجتماعی و تعهدات خانوادگی و فرهنگی است.

طی چهار دهه گذشته، زنان ایرانی توانسته‌اند با وجود محدودیت‌های ساختاری و فرهنگی، به پیشرفت‌های قابل توجهی در عرصه‌های علمی، آموزشی، فرهنگی، ورزشی و سیاسی دست یابند. افزایش حضور زنان در تحصیلات عالی، هنر، ورزش، سیاست و انتخابات، نشانه تحول مثبت نگرش گفتمان رسمی جمهوری اسلامی به جایگاه آنان است. با این حال، برخی محدودیت‌ها و چالش‌ها همچنان پابرجاست؛ قوانینی در حوزه‌های پوشش، ارث، شهادت و برخی حقوق اجتماعی که با اصول برابری و عدالت تعارض دارند، مانع کامل تحقق ظرفیت‌های زنان شده‌اند. نگاه رهبران جمهوری اسلامی، به ویژه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای، بر اهمیت حضور فعال زنان در جامعه و نقش تعیین‌کننده آنان در تربیت و تعالی اجتماعی تأکید دارد. این دیدگاه نشان می‌دهد که گفتمان اسلام سیاسی، زنان را نه صرفاً موضوع سیاست یا ابزار فرهنگی، بلکه سوژه‌ای فعال، مؤثر و مسئول می‌بیند که می‌تواند در هدایت مسیر اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کشور نقش آفرینی کند.

بنابراین، بازنگری و بازتعریف برخی از حقوق زنان، به ویژه در حوزه اشتغال، فرصت‌های اقتصادی و سیاست‌گذاری نهادی، می‌تواند زمینه‌ای برای تعادل میان ارزش‌های دینی و مطالبات عدالت‌محور اجتماعی فراهم آورد. اتخاذ رویکردی که هم اصول اسلامی را پاس دارد و هم پاسخگوی نیازهای برابری و عدالت باشد، می‌تواند روند توانمندسازی زنان و افزایش فاعلیت اجتماعی آنان را تقویت کند و سهم آنان را در شکل‌گیری جامعه‌ای پویا و عادلانه ارتقاء دهد.

منابع:

۱- کنگره بین‌المللی جایگاه زن از دیدگاه امام خمینی (س)، مجموعه مقالات تاملی بر جایگاه زن، ج ۲، ص ۱۷.

- ۲- نخجوانی، سید احمد؛ مشکلات توسعه جهان سوم، دارالحقیقه، ۱۹۷۱.
- ۳- بیانات مقام معظم رهبری به مناسبت تولد حضرت زهرا(س)، ۸/۵/۱۳۸۵.
- ۴- مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۸۰، ح ۴، باب استحباب الزیاده فی برالام.
- ۵- علامه مجلسی؛ بحار الانوار، جلد ۸، ص ۳۹۴ - ۳۹۳، چاپ کمپانی.
- ۶- امام محمد باقر صدر، الحریه فی القرآن، ص ۳۰.
- ۷- امام موسی صدر، تصویری از اقتصاد جامعه اسلامی، ص ۱۶.
- ۸- امام خمینی، صحیفه امام، ج ۷، ص ۳۹۸ و ۳۴۰.
- ۹- عاملی، شیخ حر؛ وسائل الشیعه، چاپ دوم، ج ۱۸، باب ۱۰.
- ۱۰- هاشمی، کامل؛ اشرفات الفلسفه السیاسیه فی فکر الامام، ص ۴۹.
- ۱۱- قربان نیا، ناصر، همکاران. (۱۳۸۴). کتاب بازپژوهی حقوق زن (بررسی قوانین مربوط به زنان در جمهوری اسلامی ایران)، انتشارات روزنو.
- ۱۲- نجم آبادی، افسانه. (۱۳۹۶). زنان سیبیلو و مردان بی ریش، انتشارات تیسرا.
- ۱۳- منجم، رویا (۱۳۸۱). زن - مادر: نگاهی متفاوت به مسئله زن، انتشارات مس.
- ۱۴- ثقفی، مراد (۱۳۷۴). حق رای زنان ۱۳۵۸-۱۳۴۱.
- ۱۵- بیانات آیت الله خامنه ای به مناسبت تولد حضرت زهرا(س)، ۱۳۸۵.۰۵.۰۸.
- ۱۶- افشار پور، سهیلا؛ جلال پور، شیوا؛ عبدالخانی، لانا؛ شهابی، روح اله. (۱۴۰۱). تحلیل تطبیقی نقش زنان در گفتمان انقلاب اسلامی ایران و مدل مردسالارانه انقلاب. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج. سال بیست و پنجم، شماره ۹۶.
- ۱۷- مطهری، مرتضی. (۱۳۵۲). کتاب عدل الهی. تهران: انتشارات صدرا.
- ۱۸- ساناساریان، الیز. (۱۳۸۴). جنبش حقوق زنان در ایران: طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۵۷، ترجمه نوشین احمدی خراسانی: تهران: انتشارات اختران.
- ۱۹- حافظیان، محمدحسین. (۱۳۸۰). زنان و انقلاب: داستان ناگفته. تهران: انتشارات اندیشه برتر.
- ۲۰- بهروز لک، غلامرضا. (۱۳۸۵). اسلام سیاسی و جهانی شدن. فصلنامه مطالعات راهبردی، سال نهم، شماره اول، شماره مسلسل ۳۱.
- ۲۱- طغرنکار، حسن. (۱۳۸۳). حقوق سیاسی-اجتماعی زنان قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نشر: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ۲۲- اخترشهر، علی. (۱۳۹۹). جایگاه زنان در انقلاب اسلامی و تاثیر آن بر بیداری اسلامی با رویکرد تمدن سازی. مطالعات بیداری اسلامی، سال نهم، شماره ۱۷.
- ۲۳- میرسلیم، سید مصطفی. (۱۳۹۹). دانشنامه جهان اسلام (جلد ۱). ناشر: بنیاد دایره المعارف اسلامی.

۲۴. کوثری، مسعود؛ تفرشی، امیرعلی. (۱۳۹۵). تحلیل گفتمان شبکه کودک (جم جونپور) در نظم گفتمانی هویت مطلوب زنانه. نشریه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره ۱۷، شماره ۳۶، صص ۵۳-۸۴.
۲۵. عظیمی دولت آبادی، امیر؛ علی پور، پروین. (۱۳۹۸). تحلیل جایگاه زنان در خرده گفتمان های انقلاب اسلامی. زبان شناسی اجتماعی، دوره سوم (سری جدید)، شماره ۱، پیاپی ۹.
۲۶. بصیری، محمدعلی؛ افشاری، عبدالرحمن؛ نجفی، داود. (۱۳۹۵). اسلام سیاسی و انقلاب اسلامی ایران. فصلنامه سیاست، سال سوم، شماره یازده.
۲۷. آل غفور، سید محمد تقی؛ کاشف الغطاء، فاطمه. (۱۳۸۷). فصل جدید مشارکت سیاسی زنان در ایران. بانوان شیعه، شماره ۱۸.
۲۸. صابری، محمدمهدی. (۱۳۹۷). بررسی نقش الگویی انقلاب اسلامی ایران در بیداری اسلامی، مجله گفتمان اندیشه، دوره ۱، شماره ۱.
۲۹. دیانی دردشتی، زهرا؛ حسینی میرصفی، سیده فاطمه. (۱۴۰۱). بررسی نقش سیاسی زنان از منظر قرآن و روایات با تاکید بر تفاسیر مفسران معاصر فریقین (المیزان- فی ظلال القرآن). مطالعات اسلامی زنان و خانواده، دوفصلنامه علمی - پژوهشی، سال نهم، شماره شانزدهم.
۳۰. نصرت خوارزمی، زهره؛ قاسم پور، فاطمه. (۱۴۰۰). جریان شناسی فکری فرهنگی در ایران معاصر فمینیسم اسلامی. تهران: موسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد.
۳۱. میرابی، سعیده؛ یوسفی، علی؛ قندهاریون، عذرا. (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان انتقادی نقش زنان در سیاست های توسعه ای بعد از انقلاب اسلامی ایران. فصلنامه علمی مطالعات اجتماعی روان شناختی زنان سال ۲۰، شماره ۳، صص ۵۷-۸۳.
۳۲. فرهمندپور، فهیمه. (۱۳۸۸). تکالیف سیاسی - اجتماعی زنان نسبت به مردان از تنوع بیشتری برخوردار است. منبع: حوراء سال ۱۳۸۸ شماره ۳۴.
۳۳. علیزاده، حامد؛ محسنی مشتقین، علی. (۱۴۰۲). تبیین ابعاد عدالت اجتماعی در منظومه فکری حضرت آیت الله خامنه ای. فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، شماره ۳۶.
۳۴. عباسی، سمیه؛ موسوی، منصور. (۱۳۹۳). نگاهی به موقعیت زنان ایران در دوره پهلوی از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۳۲ ش. پژوهش نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، صص ۸۲-۵۹.
۳۵. ذاکری، زهرا؛ اطهری، طیبه؛ عباسیان نژاد، سمیه. (۱۳۹۸). تحلیل بررسی جایگاه زنان در شکل گیری انقلاب اسلامی و تداوم آن. پژوهش و مطالعات علوم اسلامی سال اول مرداد ۱۳۹۸ شماره ۱.